עורכת ראשית: ד״ר אירית בק. עורכת משנה: ענבל בן יהודה
כרך 1, גיליון מס׳ 9, 23 לנובמבר 2015

התבוננו במקצבים, האזינו לצבעים: אמנות וחברה בקינשאסה

עידית טולידאנו

בעשורים האחרונים, ערי הענק האפריקאיות הולכות וגדלות ומרכזות אליהן חלקים נכבדים מאוכלוסיית היבשת. עם זאת, התרבות האורבנית האפריקאית איננה מוכרת לרבים מחוץ לאפריקה. מאמר זה הינו הזמנה להרכיב ״משקפיים״ אחרים לשם התבוננות ביצירה העכשווית שמגיעה מקינשאסה, בירת הרפובליקה הדמוקרטית של קונגו. הציורים המובאים במאמר זה הם דוגמה לז׳אנר אמנותי מקומי, שאם נלמד להבינו מתוך ההקשר בו הוא נוצר, הוא יוכל לשמש לנו מסמך ויזואלי מרתק אודות החיים בקינשאסה כיום.

העיר קינשאסה, שנקראה בעבר ׳ליאופולוויל׳, נוסדה בשנת 1878 על ידי הנרי מורטון סטנלי (H. M Stanley) בשליחותו של מלך בלגיה ליאופולד השני (Leopold II), שבשנת 1885 קיבל את הבעלות הבלעדית על ׳מדינת קונגו החופשית׳ במסגרת ועידת ברלין, שחילקה את מרבית יבשת אפריקה בין המעצמות האירופאיות. בשנת 1908 עברה המושבה לידיה של ממשלת בלגיה. העיר שוכנת בדרום-מערב המדינה, על גדת נהר הקונגו. בניית נמל ומסילת רכבת יצרו מיקום ממנו ניתן היה לשלוט בזרימת התנועה בין חוף האוקיינוס האטלנטי וצפון קונגו. העיר הפכה למרכז שדרכו קיימה המושבה קשרים עם העולם הרחב, ולבירה המנהלית של המושבה.

קונגו כיום הינה אחת המדינות העשירות בעולם במשאבי טבע, ולמרות זאת תושביה הם בין העניים בעולם. הבירה קינשאסה, שאוכלוסייתה מונה כ-11.6 מיליון תושבים[1], היא עיר תוססת ומלאה בניגודים. כמעט עשרים שנה מאז הדחתו של הרודן מובוטו ססה סקו (Mobutu Sese Seko, שלט בין 1965-1997), ההתנהלות

[1] "Congo, Democratic Republic of the", *The World Fact Book*, CIA website. Retrieved on November 20, 2015. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/cg.html>

השלטונית והתרבותית הכוחנית שהשריש עדיין מורגשת בעיר, אך היא מוסוות במרקם חיי היומיום שלה. מובטו ריכז בקינשאסה את המנהל והתקשורת והפך אותה למרכז העצבי של שלטונו, כשהוא מותיר את שאר המדינה מנותקת כ"חצר אחורית". במהרה, העיר משכה אליה צעירים משכילים ובמקביל התפרסמה בשל סצנת המוזיקה החדשנית בה, הברים והדיסקוטקים שוקקי החיים ונטייתם של תושביה להעדפת מוצרי יוקרה.

תרבות אורבאנית פופולארית זו הולידה אמצעי נוסף ביטוי אשר במשך שנים נעלם מעיני המערב או סווג בבוז כ"פולקלור" או כקיטש. מדובר בז'אנר ייחודי של ציורים שאינו עונה על הקריטריונים של אמנות "עכשווית",[2] למרות שהוא עכשווי מבחינת זמן הווייתו. אלו הן יצירות של אמנים מקומיים, רובם ללא הכשרה אקדמית, אשר המוטיבים המוצגים בהן נבחרו מתוך התרבות העירונית של קינשאסה והן מבטאות תודעה חברתית ופוליטית באמצעים אמנותיים פשוטים וישירים. קהל היעד הוא ברובו בני המעמד הבינוני וערכם בקרב תושבי קינשאסה מתבטא ביכולתם "לספר סיפור", אולי יותר מאשר כאובייקטים להתבוננות אסתטית.

במדינה שנשלטה יותר משלושים שנה תחת שלטון רודנות בעל מונופול מדיני על התקשורת, ההמונים עדיין רואים בתקשורת הרשמית שלוחה המייצגת את המעמד השולט. הציורים, אם כן, משמשים לעיתים כאמצעי להשמיע את קולם של ההמונים. אופן הצגתם למכירה ברחבי העיר אף הוא זר לאנשי ה"מערב" ומפחית את ערכם האמנותי מנקודת מבטם. הם שעונים על קירותיהם החיצוניים של חללי העבודה של היוצרים, לעיתים תלויים על עץ סמוך או לצד מרכולות אחרות המוצעות על ידם לעוברים ושבים. בינות חנויות, וברים, כחלק בלתי נפרד מהנוף העירוני ומהרעש האופייני למטרופולין. היו אף שהשוו אותם למכשירי רדיו המוצבים על מדרכה ומשדרים חדשות בלתי-רשמיות, שמועות, וסיפורים שערורייתיים לגבי אירועים מקומיים ולאומיים.[3]

לפיכך, אני מציעה לדמות את ההתבוננות בציורים כניסיון להקשיב לסיפור באמצע כביש רועש או בכיכר שוק הומה, כאשר אנו מטים אוזן לאדם זה ולא לאחר. כפי שבעיר דימויים חזותיים, מוזיקה, שיחות ורעשים שונים מופיעים סימולטנית ומבקשים מאיתנו לבחור לפי סדר עדיפות שאינו תמיד מודע, כך גם רצף הבנת הציור איננו ליניארי אלא רנדומאלי, ולכן אפשר לטעון כי המסרים הם מגוונים והמשמעויות משתנות.

העיר ואנשיה ביצירה העכשווית

"...בייחוד הייתי רוצה שכאשר יקראו אותי יאמרו 'מה זה הבלגן הזה, השוק הזה, הבלבולת הזאת, הגיבוב הזה המלא שיבושים, ההשתוללות הזאת של הרמזים, הפטפטת הזאת, הנפילה הזאת אל תהום התחתיות של הספרות היפה, האם זה רציני הקשקוש הזה, ואיפה זה בכלל מתחיל ואיפה זה נגמר, לכל הרוחות', ואני אענה בערמומיות 'הבלגן הזה זה החיים, היכנסו נא למאורה שלי, יש שם ריקבון, יש שם אשפה, כך אני רואה את החיים, הסיפורת שלכם, עבר זמנה, והיא נועדה לשמח כאלה שעבר זמנם, וכל זמן שהדמויות בספרים שלכם

[2] הלך הרוח של האמנות העכשווית דוחה כל אחידות ומעודד פלורליזם בסגנון, בחומר ובטכניקות יצירה, עם כוונה ליצור אמנות שהיא אוניברסאלית ומובנת לכל. היצירה ה'עכשווית' היא לרוב פוליטית באופייה, אך עם זאת היא מכתיבה גישה קונספטואלית למתואר ולכן אינה מעבירה מסרים קליטים לנמעניה. על מנת להבינה יש לקבל הכשרה שהיא מטבעה 'מערבית' ואיננה אוניברסאלית, ולכן גם אינה מתקשרת עם מרבית ההדיוטות.

לא יבינו איך אנחנו, האחרים שכאן, מרוויחים את לחם לילנו, לא תהיה ספרות אלא אוננות אינטלקטואלית...״[4]

Cheri Benga, *Kinshasa ville d'humour*, 2012. Oil on canvas, 169cm X 127cm

כך, בלשון קצבית ובסגנון קולח, ללא שימוש בנקודות, הסופר אלן מבנקו (Mabanckou), בן הרפובליקה של קונגו (״קונגו-ברזוויל״), שכנתה של קונגו-קינשאסה, מזמין את בני תרבות המערב להכיר את הווי החיים במציאות אפריקאית עירונית עכשווית. כמו בדימויים הוויזואליים, מבנקו בספרו ׳כוס שבורה׳ צובע בצבעוניות עזה את ה״ריאליזם המלוכלך״ בו הוא מגולל את עלילותיהם של תושבי העיר.

כפרופסור לספרות צרפתית הוא שוזר בספרו ציטטות מיצירות המופת שלה ואומר לנו למעשה: אני מכיר היטב את התרבות הגבוהה שלכם, אבל עד שלא תראו מאיזו מאורה אני יוצא, כל היצירה שלכם מתרפקת על עבר לא לנו ואיננה רלוונטית - בוודאי שלא עבורנו, תושבי אפריקה.

הסאפור (Sapeurs) בסגנון לבושם המוחצן טוענים טענה דומה: אנחנו מכירים היטב את תרבות הלבוש המערבית המכובדת, אבל לנו יש טעם וסגנון שונים ולכן נעשה בה כרצוננו. הסאפ (La Sape) הינה תנועה חברתית שמקורה בשנים הראשונות של הקולוניאליזם בקונגו-ברזוויל, אך השפעתה ניכרת בעוצמה רבה גם ברחובות קינשאסה, השכנה שמעבר לנהר. בניסיונם להלביש את הילדים ה״פראיים״ הביאו הצרפתים בגדים מיד-שניה מאירופה, שהתקבלו בשקיקה. עם השנים, הצבעוניות והסגנון הותאמו לטעם המקומי ובשנות החמישים, עם תהליכי האורבניזציה ומשום הקרבה בין הערים, הסאפ הייתה לחלק מסצנת מוזיקת הרומבה

[4] אלן מבנקו, *כוס שבורה*, תרגום מצרפתית: חגית בת-עדה, תל אביב: מטר, 2008, עמ׳ 149.

בברים של קינשאסה. התנועה מגלמת את האלגנטיות בסגנון ובנימוסים של ה"דנדי" האירופי, ולכן נאסרה בתקופת מובוטו. כיום, הסאפ נתפשת כמורשת תרבותית לאומית, אך עם זאת נשמעים קולות בגנותה בשל תרבות הצריכה האקסטרווגנטית ובזבוז הכסף של חבריה, בעוד רבים מהם אינם מצליחים לפרנס את משפחותיהם. הציור שלפנינו מראה שלושה גברים במיטב מחלפותיהם וברקע גבר בלבוש מוסלמי מסורתי כשפניו מופנות מעלה, כמו מפגין רוחניות אל מול הארציות של חבריו.

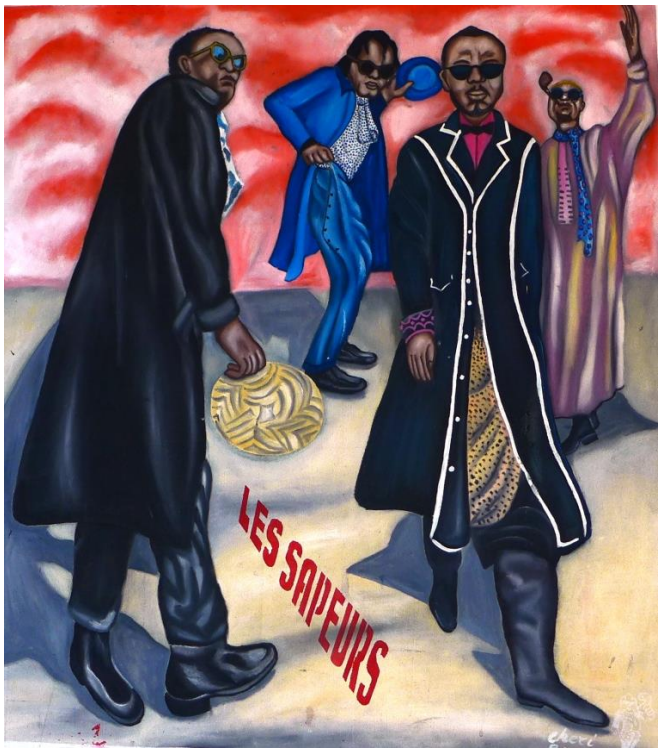

Cheri Benga, *Les Sapeurs*, 2013. Oil on canvas, 76cm X 85cm

ביקורת על הקהילה ומתוכה

ציורים אחרים, המעוצבים כאיורי קומיקס, לא משאירים מקום לפרשנויות מגוונות. הם מדווחים לנו על תופעות חברתיות שונות ומעבירים לנו מסר ישיר וברור. זהו, למשל, המקרה של בית הספר *Cheri Ton Ton* (דוד אהוב), ביצירה "נקודות המועברות באמצעות מגע מיני", המבקרת את התופעה של ניצול מיני במוסדות חינוכיים. נראה כי התופעה של העלאת ציונים באמצעות קיום יחסי מין עם המורה רווחת בבתי ספר ובאוניברסיטאות בקונגו, והדים לבעיה עולים מאתרי אינטרנט רבים. מצד שמאל של הציור מופיעות נערות התיכון, לבושות תלבושת אחידה מצוחצחת, עומדות וממתינות לתורן, כשברקע מבנה בית הספר שמחלונותיו מבצבצות סצנות מין. בינתיים הן מתווכחות ביניהן האם כדאי להן "לשפר" את ציוניהן בדרך זו. אחת אומרת בכעס: "מדוע היא אומרת לי שזה יגמר בבכי?" ואחרת, שאינה עומדת בתור, מתחננת שחברותיה תקשבנה לה: "אתן תצטערו על כך". בחלקו הימני של הציור, המציג את הדברים לאחר מעשה, אומרת אחת הנערות:

"ביישתי את משפחתי, המורה הזה שיקר לי ושיחק בי, כעת אני בהריון, הרסתי את עתידי, מי יעזור לי עם ההיריון הזה?" נערה אחרת אומרת: "הו אלוהים, אילו רק הקשבתי לעצת חברתי, נדבקתי באיידס, אני שאבי איננו בחיים, לאן אוכל לפנות?"

Berry Matundu, *Les points sexuellements transmissibles*, 2012. Oil on canvas, 97cm X 78cm

ציור נוסף המדמה סגנון של קומיקס מתייחס לתופעת ההגירה לאירופה מקונגו. היצירה "דרך ללא חזרה" אינה מעבירה ביקורת, אלא מתארת התרחשות אפשרית. הסיפור שהיא מספרת מציג חלק מהמורכבויות הרבות הכרוכות בסוגיה: "אלברט אילונגה שב לקונגו לאחר עשר שנים באירופה, שם למד אגרונומיה. הוא החליט לשוב, מבלי להודיע למשפחתו, על מנת להביא עמו את הידע שרכש".

אל מול כוונותיו הטובות של אותו אלברט, ניצבת התגובה של בני משפחתו הכועסים על חזרתו: "איך הצלחת לחזור שוב לגיהינום האפריקאי, אלברט אילונגה? מי ישלח לנו עכשיו כסף? מהיכן יהיה לנו כסף למחיה?"

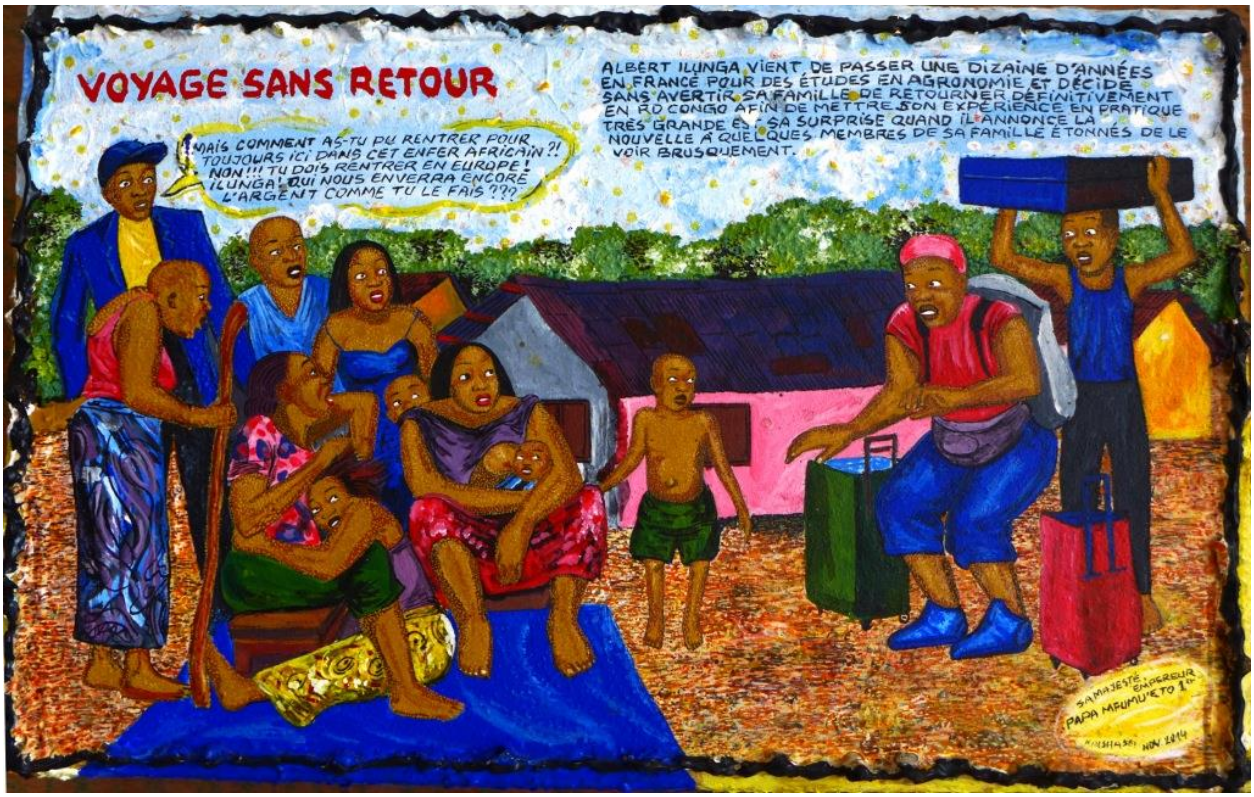

MFUMU'ETO 1er, *Voyage sans retour*, 2014. Oil on wood, 41cm X 26cm

כך, בצבעוניותם העזה, בסגנון הפיגורטיבי המוכר לנו לעיתים מסגנון הציור הנאיבי או מהקומיקס, הציורים רוקמים דיוקן חי ותוסס המזמין אותנו להכיר את מציאות החיים בקינשאסה כיום. עם זאת, הצבעוניות המרהיבה והדמויות המאוירות הן כמו ההומור השחור בספריו של מבנקו ; בסגנונם המשעשע הם מספקים לנו מסמך תרבותי מרתק ולעיתים קשה, של אחת הערים החשובות ביבשת האפריקאית. עבור תושבי העיר הציורים, כפי שראינו, הם אמצעי ביטוי מהותי להעברת מסרים ולתיעוד הווי ואורח חיים. הם נוצרו על-ידי אמנים השותפים לחיי היומיום ולהשקפת העולם של בני חברתם, ואמנותם משרתת את צרכי קהילתם. ככאלה, הם מהווים חלק בלתי נפרד מהמרקם העירוני של ביטויים תרבותיים שונים - לצדם של המוזיקה, האופנה, או הספרות. אין זה נכון, אם כך, להעמידם לביקורת אסתטית אוניברסאלית, אלא יש לצפות בהם ולפרשם כמתוך סיור בעיר שוקקת חיים ורועשת.

עידית טולידאנו היא דוקטורנטית בביה"ס להיסטוריה באוניברסיטת ת"א ואוצרת הגלריה ללימודי אפריקה.

הציורים הינם מהאוסף הפרטי של מאיר לוי, קינשאסה/בריסל, והוצגו בתערוכה *The Kinshasa Times* בגלריה ללימודי אפריקה בת״א. http://africanstudiesgallery.org/exhibition/

הציורים צולמו על-ידי ליאוניד פדרול.

ביבליוגרפיה

מבנקו, אלן. *כוס שבורה*. תרגום מצרפתית: חגית בת-עדה. תל אביב: מטר, 2008.

Barber, Karin. "Popular Arts in Africa", *African Studies Review*, Vol. 30, No. 3 (Sep., 1987), pp. 1-78.

"Congo, Democratic Republic of the". *The World Fact Book*, CIA website. Retrieved on November 20, 2015.

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/cg.html>

Jewsiewicki, Bogumil. "Residing in Kinshasa: Between Colonial Modernization and Globalization". *Research in African Literatures*, Vol. 39, No. 4, (winter, 2008), pp. 105-119.

----------. "Painting in Zaire: From the Invention of the West to the Representation of Social Self". *Africa Explores: 20th Century African Art*, Ed. Susan Vogel. New York, Munich: Center for African Art, Prestel, 1991.

Szombati-Fabian Ilona and Johannes Fabian. "Art, History, and Society: Popular Painting in Shaba, Zaire". *Studies in the Anthropology of Visual Communication*, Vol.3 (1976), pp. 1-21.